

Inleiding

De wijsheid roept in alle straten en stegen

Nicolaas van Cusa over eenheid in verscheidenheid

Inigo Bocken

Hoewel niemand eraan twijfelt dat Nicolaas van Cusa (1401-1464), meestal (Nicolaus) Cusanus genoemd, tot de belangrijkste filosofen in de overgang van middeleeuwen naar moderne tijd behoort, maakt zijn werk niet echt deel uit van de canon van filosofen die vast op studieprogramma's te vinden zijn. In de jaren na zijn overlijden in Todi raakte zijn werk grotendeels in de vergetelheid, tot hij in het begin van de 20ste eeuw herontdekt werd, met name door de bekende neokantiaanse filosoof Ernst Cassirer (1874-1945). De ster van Cusanus begon pas echt te rijzen in de jaren na de Tweede Wereldoorlog, toen de jonge Duitse Bondsrepubliek op zoek ging naar denkradities van waaruit opnieuw over de verhouding tussen particulier toebehoren en universele menselijkheid nagedacht kon worden. Met name de naam van Joachim Ritter (1903-1974) moet hier genoemd worden, die een grote invloed uitoefende op de Duitse naoorlogse filosofie; Hermann Lübbe (°1927), Robert Spaemann (1927-2018), Odo Marquard (1928-2015) en in mindere mate Hans Blumenberg (1920-1996) werden allen door Ritter gevormd en maakten kennis met het denken van Cusanus en stimuleerden de studie van zijn denken in niet geringe mate. Ook de bekende existentiële filosoof Karl Jaspers droeg met zijn boek uit 1964 – de 500ste sterfdag van Cusanus – bij aan een bredere interesse voor deze opmerkelijke filosoof, theoloog, wiskundige en politicus uit de 15de eeuw. Het denken van Cusanus kwam zo in het midden van belangwekkende debatten over de eigen legitimiteit van de moderne rationaliteit – de positieve verdiensten van deze rationaliteit én haar negatieve gevolgen voor het menselijke. De herontdekking van Cusanus in deze context had aldus ook een politieke betekenis. Cusanus, met zijn denken van de eenheid in verscheidenheid en het concrete zoeken van *concordantia*, begon symbool te staan voor een denken dat afscheid neemt van grootse maatschappelijke utopieën maar ruimte maakt voor concrete mensen in al even concrete constellaties die met vallen en opstaan op zoek zijn naar vormen van gezamenlijkheid die niet van tevoren door de theorie vastgelegd zijn – anders dus dan de zo invloedrijke marxistisch georiënteerde Kritische Theorie die de

1968-generatie begeleidde en haar al even utopistische opvolger die een omvattende ecologische omwenteling voorstaat. Cusanus werd zo tot de enigszins weerbarstige geestelijke gids voor allen die op zoek zijn naar een manier om de vraag naar een visie op het geheel te articuleren, en toch op de aardse bodem van het concrete te blijven. Ook buiten Duitsland nam de belangstelling voor Cusanus exponentieel toe in deze jaren – en ook hier was het Cusanus' idee van hervorming in het licht van overeenstemming die voorop stond. In de Verenigde Staten werd Cusanus daarom tot een denker die boven de confessies stond die de impulsen van het Tweede Vaticaans Concilie in de jaren 1960 een breder perspectief kon bieden.

Die relatie tot de concrete praktijk is geen toeval. De filosofie van Cusanus is niet achter de studeertafel tot stand gekomen – al was Cusanus zonder enige twijfel een van de meest geleerde intellectuelen uit zijn tijd. Ondanks aanbiedingen van de toen nog jonge universiteit van Leuven gaf Cusanus er levenslang de voorkeur aan politiek en diplomatiek actief te blijven. Op verschillende plaatsen in zijn werk beschreef hij hoe hij tot de ontdekking gekomen is dat de wijsheid roept in alle straten en stegen, dit wil zeggen bij concreet levende mensen die met de waarheidsvraag worstelen, er conflicten over aangaan maar toch weer tot overeenstemming proberen te komen.

Zijn biografie laat een rusteloze reiziger zien die overal in het Duitse Rijk en de Nederlanden, maar ook in Constantinopel, het gesprek zoekt – met meer vallen dan opstaan, maar het toch telkens opnieuw probeert. Of het verhaal dat hij zijn jeugd in Deventer, bij de Moderne Devotie, doorgebracht zou hebben, waar is of niet, het feit dat het verhaal bestaat, laat zien dat zijn verbondenheid met de Moderne Devotie diepe sporen in zijn optreden en in zijn denken heeft getrokken. Dit kwam al naar voren op het beruchte Concilie van Basel (ca. 1430-1435) waar hij als jonge jurist eerder toevallig terecht kwam, maar een hoofdrol speelde als een vertegenwoordiger van de hervormingsgezinde conciliaristi-

sche partij. Wanneer hij nog tijdens dit concilie afstand neemt van de hervormingspartij, heeft dit ongetwijfeld te maken met het feit dat deze in zijn ogen te radicaal was, te weinig bekommerd om de concrete gemeenschappelijke zoektocht binnen de kaders die er zijn. Dat dit niet noodzakelijk tot een conservatieve positie leidt, is juist wat het denken en het optreden van Cusanus laat zien. Het punt van de hervorming is niet om de regels te veranderen, maar om anders naar regels te gaan kijken – niet meer als wetten die één op één uitgevoerd moeten worden, maar als de grenzen van een speelveld die ruimte geven, waarin handelen niet alleen mogelijk wordt, maar ook zinvol en waarachtig kan zijn. De hervorming behelst eerder de omkering van de blik, dan het veranderen van de structuren.

Na de ervaringen op het concilie gaat Cusanus experimenteren met de literaire vormen voor zijn filosofische traktaten die hij tot het einde van zijn leven zal

blijven schrijven. Nu eens schrijft hij een dialoog, dan weer ontwerpt hij een spel (het *ludus globi*, het balspel uit 1463), hij legt aan bevriende monniken een experiment voor met een schilderij, zoals dit in *De blik van God* uit 1453 beschreven wordt (Cusanus 2019). De dramatische gebeurtenissen rondom de Val van Constantinopel in 1453 zijn voor hem aanleiding om een speelse dialoog tussen alle mogelijke, op dat moment bekende volkeren en religies te enceneren. Cusanus is in dit opzicht, zoals Susann Kabisch in een recente studie heel scherp heeft laten zien, de denker van de encenering. Encenering wijst immers op het concrete leven waarin regels en vrij handelen op elkaar ingespeeld kunnen worden (Kabisch 2019). Opmerkelijk is dat dit productieve schrijven altijd ‘tussendoor’ moet – steeds weer is Cusanus op weg – een lange legatsreis door Europa – dan weer te midden van politiek gekraak, zoals tijdens zijn woelige jaren als bisschop van Brixen. Zijn hervorming van het kloosterleven en van

Deventer
Bron: Martie Ressing

de kerk als geheel is in historische zin niet heel succesvol te noemen. Maar onvermoeibaar blijft hij doorgaan, wetend dat men geen ijzer met handen kan breken – zoals hij in zijn geschrift *De geloofsvrede* zegt: je moet altijd rekening houden met de beperkingen van mensen. In die beperktheid ligt juist hun grootsheid, want het is de plek waar de relatie tot het andere kan plaatsvinden.

In zijn bisdom Brixen loopt de situatie zozeer uit de hand dat Cusanus vreest voor zijn leven en hoog de Alpen in vlucht. Zijn jeugdvriend, de humanist Ennea Silvio Piccolomini (1405-1464), was inmiddels verkozen tot paus Pius II en benoemt Cusanus tot vicaris van Rome, de tweede belangrijkste positie in de kerk. In die laatste Romeinse jaren vormen Cusanus en Pius II een team dat de kerk probeert te hervormen. In deze tijd komen nog enkele van Cusanus' meest creatieve geschriften tot stand.

De meeste geschriften van Cusanus zijn gelegenheids-geschriften. Ze zijn voor heel concrete lezers geschreven of bij een concrete aanleiding. Dit past in feite geheel bij zijn opvatting dat hervorming en overeenstemming telkens opnieuw en zeer concreet moeten beginnen. Zijn denken is de uitdrukking van die concrete relaties met anderen en met actuele constellaties. Dit mag in de ogen van hen die denken dat een omvattende, systematische theorie van buitenaf aan de ordeloze praxis opgelegd moet worden, een gebrek lijken. Voor Cusanus geldt dat dit fragmentarische karakter van zijn denken geheel overeenkomstig zijn fundamentele overtuigingen is, ook wat betreft de rol van de filosofie. De eenheid in verscheidenheid moet telkens opnieuw gezocht worden.

Het is vanuit die grondgedachte dat dit themanummer is opgezet. De auteurs in dit nummer gaan in op verschillende velden waarin Cusanus over de relatie met de ander heeft nagedacht. In de eerste bijdrage gaat Frans Maas in op de wijze waarop de theoretische filosofie uiteindelijk uitmondt in een praktische spiritualiteit

– een 'conjecturale spiritualiteit' die de rede nooit loslaat, maar die openstaat voor datgene wat de rede niet begrijpt. In de tweede bijdrage gaat Susann Kabisch in op de betekenis van Cusanus' relatie met de Moderne Devotie voor zijn denken over de alledaagse mystiek. Coban Menkveld behandelt in zijn lezing van Cusanus' *De geloofsvrede* de relatie tussen theorie en praktijk en de betekenis van het politieke in het kader van deze relatie. Ook de dieren behoren tot de wezens die mensen in hun leven op aarde tegenkomen. Kirstin Zeyer laat zien hoe positief Cusanus over de relatie tussen mens en dier nadenkt. In hun verschil zijn de dieren juist met de mens verbonden – de mens die daarin de normatieve opdracht vindt een 'Messias voor het dier' te worden. Ten slotte gaat Inigo Bocken in op Cusanus' langdurige interesse voor de islam. De auteurs willen hun artikelen opdragen aan prof. dr. Wilhelm Dupré omwille van zijn grote betekenis voor het Cusanus-onderzoek niet alleen in het Nederlandse taalgebied maar ook wereldwijd, en uit dankbaarheid voor het levende filosofische en menselijke gesprek waartoe hij tot vandaag de dag altijd weer bereid is.

Wanneer in dit nummer naar het werk van Cusanus verwezen wordt, gebeurt dit door de gebruikelijke afkorting 'h'. Dit staat voor: Nicolai de Cusa, *Opera omnia iussu et auctoritate Academiae Litterarum Heidelbergensis ad codicum fidem edita*. Meiner Verlag, Hamburg vanaf 1927. Ook wordt verwezen naar de Dupré-uitgave: Nikolaus von Kues, *Philosophisch-theologische Schriften*, ed. Dietlind und Wilhelm Dupré, Herder Verlag, Freiburg 1989.

Literatuur

Nicolaas van Cusa, *De blik van God*, bezorgd door Inigo Bocken, Sjobbolet, Amsterdam 2019.

Susann Kabisch, *Gott und Mensch in Szene gesetzt. Idiota de mente und De visione Dei als zwei der philosophischen Inszenierungen des Nikolaus von Kues*, Diss. Nijmegen, 2019.